

Němci jako čtenáři (mohučská Nadace čtení a její průzkumy)

Prof. PhDr. Jiří Trávníček, M. A.

Resumé:

Článek pojednává o činnosti německé Nadace čtení (Stiftung Lesen) z Mohuče. Autorovým cílem je představit zatím poslední průzkum z roku 2008, a to na pozadí jiných publikací a aktivit, které Nadace čtení vykonala. Výzkum byl zaměřen na dvě hlavní témata: čtení imigrantů a čtení na internetu. Výsledky ukazují, že čtení stále představuje klíčovou kompetenci, dokonce i pro takové činnosti jako internet nebo práce s jinými médii. Jsme svědky toho, že k žádnému souborji mezi těmito dvěma médii nedochází. Spíše máme co činit s pokusem o to, jak nanovo organizovat jejich role a kulturní spolupráci. Kniha opět jednou neumírá.

Klíčová slova: čtení – Nadace čtení – průzkum – Německo – 2008 – internet.

Summary:

The paper is concerned with activities of German institution from Mainz Stiftung Lesen. Author's aim is to present the last of its surveys (2008) against a background of other publications and activities that Stiftung Lesen has rendered. As for results, the survey was organized in relationship to two main topics: reading of minority national groups in Germany and reading within Internet. Results show that reading still represents a key competence, even for such activities as dealing with Internet and other media. One can witness no competition between these two media, but rather an attempt how to organize their roles and cultural cooperation anew. Once again, the book is not dying.

Keywords: reading – Stiftung Lesen – survey – Germany – 2008 – internet.

Mohučská Nadace čtení (Stiftung Lesen) existuje od roku 1988 a do čela si postavila heslo „Vzbuzovat radost ze čtení a tím usměrňovat čtenářskou kompetenci“. Jde o nadaci, kterou zastřešuje sám spolkový prezident a která rozvíjí různé projekty směřující k podpoře knihy i jiných čtenářských médií (časopisů a novin), a to ve všech vrstvách obyvatelstva. Nadace čtení se chápe jako operativní organizace, tedy taková, v jejíž náplni stojí jak organizace a provádění různých průzkumů, tak různé akce na propagaci a podporu čtení. Tyto projekty jsou zacíleny ve velké míře na mateřské školy, základní školy, knihovny či knižní trh. Nadace čtení se také snaží propojit různé podnikatele z hospodářské sféry s moderními formami podpory své cílové činnosti. Výzkum – podpora – péče o finanční zajištění je trojúhelníkem nejenom promyšleným, nýbrž i potřebným. Výzkum vázaný na podporu čtení se totiž ukazuje jako spojení velmi praktické. To proto, že zkoumání, ať už statistické či kvalitativní, ať už s dosahem na celou německou populaci či orientované k některým jejím sociálním skupinám, může sloužit jednak jako odborný servis, jednak jako vítaná zpětná vazba toho, jaký je konkrétní dopad jednotlivých akcí, co se ujalo, event. kam v budoucnu směřovat energii. Asi by se však mělo mluvit spíše o čtyřúhelníku, neboť samotné webové stránky Nadace čtení (<http://www.stiftunglesen.de>) slouží i jako poradenský a organizační servis pro rodiče: co dětem číst; jak zvládat situace, kdy děti číst nechťejí; kde hledat patřičnou literaturu; tatínkové v roli předčítačů; klub těch, kdo předčítají atd.

Projekty a publikace

Mezi publikacemi a projekty, které Nadace čtení vydala i podnítila jejich vydání, najdeme zatím tři celoněmecké komplexní průzkumy čtení populace nad 14 let (1992, 2000, 2008), dále několik dílčích sond věnujících se např. tomu, jak se ve škole čtou časopisy (*Zeitschriften in Schulen*, 2007), sborníky věnované kulatým stolům nad takovými tématy, jako je např. podpora čtení (*Leseförderung und Diversität*, 2007) či mediální chování

dětí (*Medienkindheit – Wandel der medialen Lebenswelten*, 2009). Velmi užitečnou příručkou je přehled o čtení a jeho výzkumech v různých zemích, evropských i neevropských (*Lesen im internationalen Vergleich*, 2 díly, 1990, 1995). Vydavatelským aktivitám zatím – co do rozsahu i dosahu – vévodí *Handbuch Lesen* z roku 1999 (2. vydání 2001). Jde téměř o sedmisetstránkové kompendium, zatím zřejmě nejobemnější, které se kdy čtení týkalo. V jednotlivých kapitolách se věnuje pozornost čtení z hlediska jeho dějin (E. Schön), z hlediska jeho současného stavu (H. Bonfadelli). Dochází i na objemná pojednání o psychologii čtení (U. Christmannová a N. Groeben), dokonce o jeho neurobiologii (M. Wittmann a E. Pöppel). Dále se věnuje pozornost tištěným médiím (D. Perlen), stejně jako médiím elektronickým (K. G. Saur), vztahu autora a publika (G. Plumpe a I. Stöckmannová), literární cenzuře (D. Löffler), knihovnám (G. Ruppelt) či institucím zprostředkujícím podporu čtení (B. Franzmann). Pojednání jsou sice vztažena k německému (event. německy mluvícímu) prostředí, ale i tak zde lze nalézt několik srovnání se situací v jiných zemích, zejména západní civilizace; to vše s velmi obsáhlým apendixem základní literatury k danému problému na konci každé kapitoly. Objemem i způsobem zpracování jde o příručku až závratně komplexní, tedy takovou, která čtenářskou kulturu pojímá jak v její současné mnohosti, tak v její proměnlivosti historické. Těžko mluvit o nějaké obecné zvěsti, kterou příručka vysílá. Tím spíše, že za jedenáct let od jejího vydání se čtenářská kultura setkala s novými jevy a podněty (rozšíření internetu, e-books, elektronické čtečky, pokles zájmu o knihovny, globalizace bestselleru), ale přece jenom: *Handbuch Lesen* ukazuje, že zvěsti o konci Gutenbergovy galaxie se stále pohříchu nenaplnují. Současně ukazuje, že čtení už v současné době nelze zkoumat z hlediska „mediální monogamie“, tj. jako aktivitu svého vlastního dosahu a rozsahu, nýbrž jako aktivitu mediální (televize, rozhlas, internet atd.). Slovy H. Bonfadelliho: čtení je „mediálně ukotvené sociální jednání (*medienbezogenes soziales Handeln*)“.¹

Obr. 1. Handbuch Lesen [Příručka čtení] – titulní list

¹ BONFADELLI, Heinz. Lesen und Leserverhalten heute – Sozialwissenschaftliche Buchlese(r)for-schung. In FRANZMANN, Bodo et al. *Handbuch Lesen*. München : Saur, 1999, s. 86.

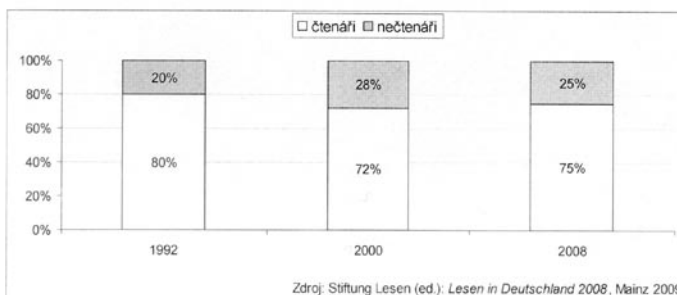
Průzkum 2008

Věnujme nyní pozornost zatím poslednímu průzkumu organizovanému mohučskou nadací. Je už třetím v pořadí, přičemž v Německu (Spolkové republiky Německo, dále SRN) se čtení ze statistického pohledu zkoumá už od konce 50. let. Hlavním organizátorem těchto šetření byla zejména Bertelsmannova nadace; průzkumy nicméně probíhaly i jinde (např. v Ústavu pro demoskopii v Allensbachu). Specifikem německého prostředí této doby bylo, že se čtenářské průzkumy často spojovaly s průzkumem knižního trhu.

Tři průzkumy z Mohuče (1992, 2000, 2008) představují mírou zajištění i komplexností odborný vrchol toho, co se kdy v Německu na dané téma vyzkoumalo. Osobně jsem k nim zatím nenašel srovnání ani jinde ve světě, byť třeba čtenářské průzkumy v Polsku, USA, Kanadě či Izraeli jsou prováděny na velmi dobré odborné úrovni a všechny se těší i velké rezonanci v veřejnosti. Všechny tři německé průzkumy jsou reprezentativní a mají své pevné jádro v jednotné metodologii, současně je však každý orientován k nějakému specifickému problému. První průzkum, který probíhal dva roky po znovusjednocení Německa, se věnoval srovnání čtenářské kultury ve starých a nových spolkových zemích. Druhý byl zaměřen v daleko větší míře na čtení jako mediální aktivitu. A třetí průzkum má dvě hlavní témata: jednak zájem o to, jak čtou německé menšiny, jednak čtení tradičních (papírových) zdrojů ve vztahu ke čtení ze zdrojů elektronických (především internetu). Důvodem tohoto zacílení je tzv. „PISA šok“, který Němci zažili v roce 2001 poté, co byly zveřejněny výsledky mezinárodního zkoumání gramotnosti mladistvých (PISA). Z těchto výsledků vyplynulo mj. to, že Němci mezi ekonomicky nejvyspělejšími zeměmi (OECD) zaujali sotva průměrné postavení. O věci se začalo psát a začalo se také zkoumat, kde leží příčina daného stavu. Přitom vyšlo najevo, že jednou z příčin je zaostávání dětí pocházejících z rodin imigrantů. K této skupině byla poté upřena i pozornost několika podpůrných iniciativ. Průzkum z roku 2008 tedy mj. zjišťuje, zda se to povedlo. Na okraj toho posledního: průzkum ukázal, že začlenění migrantů se víceméně daří. Ukázalo se, že skupina migrantů tvoří „nanejvýš heterogenní skupinu“², tedy nelze je dost dobře chápat jako jednu socio-kulturně specifickou vrstvu, nýbrž že i zde se projevují stejné zákonitosti, jako u populace tzv. většinové. Nicméně panuje tu přece jenom zaznamenaníhodný rozdíl: na otázku, zda mě čtení těší, odpovědělo souhlasně 70 % dotazovaných německého původu, 67 % původu východoevropského, ale jen 49 % původu jihoevropského.

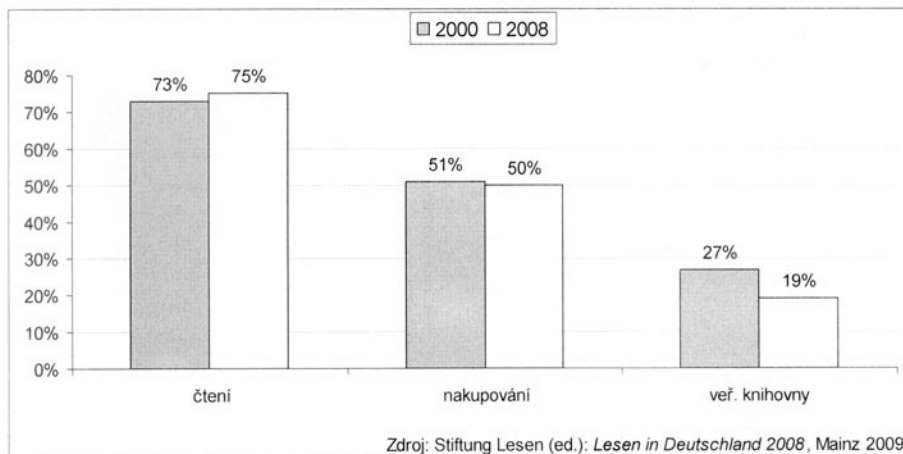
Parametry průzkumu a hlavní poznatky

Průzkum byl organizován v létě 2008 na reprezentativním vzorku obyvatel SRN starších 14 let. Byl proveden po dvou liniích: kvantitativní (statistika, dotazník) a kvalitativní (rozhovory). V té první se pracovalo se vzorkem 2 522 respondentů (z toho 147 s cizí příslušností), v druhé pak s počtem 47. Shrnující publikace Lesen in Deutschland 2008 (Mainz: Stiftung Lesen, 2009) obsahuje 19 kapitol, které z různých úhlů interpretují data průzkumu. Za kritérium (statistického) čtenáře se považuje jedna přečtená kniha v rozmezí jednoho roku. V perspektivě všech tří průzkumů se ukazuje, že v Německu máme co činit se stabilním čtenářským chováním. Nárůsty a poklesy těch, kteří (deklarují, že) přečtou aspoň jednu knihu do roka, nejsou velké. Viz následující graf:

Graf 1. 1992-2008:
čtenáři-nečtenáři

Z jemnějších poznatků vyplývá, že se rozevírá propast mezi slabými a silnými čtenáři: slabí čtou stále méně, silní stále více. U nejmladší věkové skupiny (pod 20 let) se čte málo soustředěně: stále více menších textů (vliv internetu). U mladších žen dochází k výraznému odklonu od beletrie; jejich čtení se tedy „maskulinizuje“, tzn. je zaměřeno více na poznání a informace než na emocionální zážitek a uvolnění. Ženy se tak přizpůsobují i čtenářskému stylu mužů více než dříve: v daleko větší míře přeskakují stránky a čtou jen to zajímavé. Ve všech věkových vrstvách lze sledovat úbytek zájmu o beletrii. V zájmu o počítač panuje značný genderový rozdíl: 50 % mužů vs. 30 % žen. Obdobný rozdíl platí i pro čtení románů a povídek: pravidelně je čte 25 % žen, ale jen 7 % mužů. Největší věrnost knize v její tradiční podobě projevují ženy, starší občané a občané nejvzdělanější, jakkoli ti poslední jsou i velkými uživateli internetu. Rizikovou skupinou jsou ve vztahu ke čtení mladiství, přičemž – v souladu s tím, co už víme odjinud a z předchozí doby – se ukazuje, že hoši jsou daleko méně závislí na svém socializačním prostředí než dívky. Jinými slovy: to, že se nečte doma, znamená pro hochy z hlediska jejich dalšího vývoje menší ohrožení než pro dívky. Hoši si v daleko větší míře jsou totiž schopni cestu ke čtení najít sami. Srovnáme-li poslední dva průzkumy z hlediska tří základních složek (čtení – nakupování – veřejné knihovny), pak lze v novém tisíciletí konstatovat setrvalost prvních dvou, ale viditelný úpadek třetí. Kritériem bylo aspoň jedna přečtená kniha za rok (čtení), aspoň jedna koupená kniha za rok (nakupování) a aspoň jedna návštěva veřejné knihovny za rok (veřejné knihovny):

Graf 2. Čtení – nakupování – veřejné knihovny (2000 a 2008)

Jen pro srovnání: v českém průzkumu z roku 2007 vypadala tato triáda (tzv. knižní chování) takto: 83 % (čtení), 71 % (nakupování), 40 % (veřejné knihovny).³ V polském průzkumu z roku 2006: 50 % – 33 % – 20 %.⁴ BONFA S přibývajícím počtem titulů na knižním trhu vydaných za jeden rok (v Německu už to je těsně nad 100 tisíc) se zmenšuje i orientace. Jinými slovy: Němci jsou stále více odkázáni na doporučení svých blízkých. Narůstá počet netrpělivých čtenářů, tedy těch, kteří mají potřebu občas stránky přeskakovat a číst jen to zajímavé (1992: 14 % – 2000: 19 % – 2008: 21 %).

² BONFADELLI, Heinz. Lesen und Leserverhalten heute – Sozialwissenschaftliche Buchlese(r)forschung. In FRANZMANN, Bodo et al. *Handbuch Lesen*. München : Saur, 1999, s. 86.

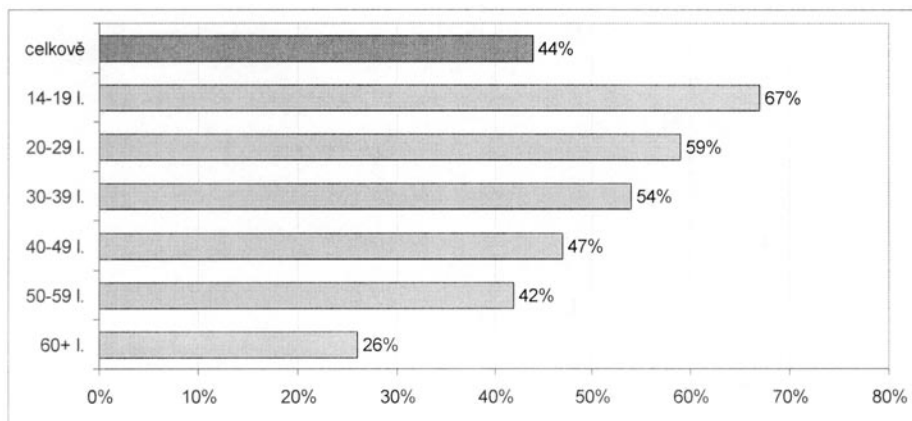
³ Viz TRÁVNÍČEK, J. *Čteme? Obyvatelé České republiky a jejich vztah ke knize (2007)*. Brno–Praha : Host–Národní knihovna ČR, 2008. [cit. 2010-02-23]. Výsledky jsou v kratší verzi dostupné mj. i na WWW: <<http://ctenar.svkk1.cz/clanky/2008-roc-60/01-2008/reprezentativni-pruzkum-ctenaru-a-cteni-v-ceske-republice-31-36.htm>>.

⁴ Viz STRAUS, G.; WOLFF, K.; WIERNY, S. *Czytanie, kupowanie, surfowanie. Społeczny zasięg książki w Polsce w 2006 roku*. Warszawa : Biblioteka Narodowa, 2008.

Stejně tak narůstá počet těch, kteří od knih očekávají, že budou napínavé a že je budou uchvacovat (1992: 55 % – 2000: 60 % – 2008: 63 %). Pokud tato dvě kritéria propojíme, tak dostáváme zjištění, že Němci stále více odmítají číst to, co je nebaví. Kulturní moralisté by v tom možná mohli varovně zvednout prst. Nejde o stále větší nástup zábavy a tím i povrchnosti a uvadlosti? Ale tak jednoduché to zřejmě nebude. V okamžiku, kdy se na čtenáře valí tak obrovská nabídka titulů jako nikdy předtím, může jeho kupní i čtenářské sebevědomí být daleko silnější. Navíc hodnota napínavosti, které obyvatelé SRN dávají stále větší přednost, není v širokém slova smyslu jen kategorií jakési pokleslé emocionality a tudíž pouze masového čtiva. Napříč vzděláním, žánry i vkusem preferujeme všichni – zejména ve své osobní volbě – to, co nás umí zaujmout, spoutat i fascinovat. Proč by zrovna kniha v nás měla vyvolávat potřebu duševního masochismu? Trefně to ostatně zformuloval největší německý literární kritik současnosti Marcel Reich-Ranicki: „Raději se chci bavit u Weyerganse než se nudit u Bitova.“⁵

Internet a čtení

Druhým profilovým tématem posledního mohučského průzkumu je internet a jeho vztah ke čtení. Ukazuje se, že kvapem přibývá těch, kteří čtou na internetu, aniž mají potřebu si to vytisknout. V roce 2000 to bylo 25 % populace, v roce 2008 je to již 41 %. Není bez užítku se na tento problém podívat zejména optikou věkového rozložení:

Graf 3. Odpovědi na otázku: Je mi jedno, jestli je text vytištěný nebo digitální – záleží mi na obsahu

Tendence ke generační diferenciaci je velmi výrazná: i jako čtenářské médium je internet doménou mladých, přičemž s přibývajícím věkem jeho oblíbenost upadá; výrazný zlom nastává mezi generací padesátníků a šedesátníků (a starších). Celkově průzkum dokázal, že internet žádným nepřitelem čtení není. Dokonce by se mohlo říct, že jde o jeho viditelného spojence. Roste sice počet těch, kdo deklarují, že jim nevadí, když čtou celý text na obrazovce. Lze tedy pozorovat narůstající uživatelskou nezávislost obsahu na médiu knihy (časopisu, novin). Nicméně stále platí, že častější uživatelé internetu jsou i častějšími čtenáři. U otázky, zda respondenti při čtení na obrazovce dělají mnoho věcí současně (tříští síly), panuje viditelná, třebaže ne úplně pravidelná, věková diferenciac: čím mladší respondent, tím větší míra souhlasu s tímto tvrzením. To souvisí současně s tím, že čím starší respondenti jsou, tím méně k internetu sahají, takže se jich tento problém uživatelsky týká v daleko menší míře. Potvrzuje se tu, že nejvýraznější

⁵ *Das literarische Quartett. Berlin* : Direkt Media Publishing, 2005. s. 2249 [CD-ROM, Digitale Bibliothek č. 126].

diferenciaci hraje vzdělání: čím jsme vzdělanější, tím víc umíme na internetu hledat pro sebe to potřebné, a tudíž tím méně se na něm ztrácíme. Pro většinu uživatelů je internet vnímán spíše jako zdroj informací, aniž by to znamenalo, „že tištěná média, především knihy, by ztrácely na významu“⁶. Více než pro čtení získává internet výrazněji ve sféře nabývání knih. Propojíme-li poznatky, které přinesl průzkum o čtení, s těmi, které přinesl o internetu, tak se ukazuje, že „čtení platí za klíčovou kvalifikaci nejenom pro zacházení s knihami, ale pro média obzvláště, dokonce pro média primárně vizuální. Čtení není jen dílčí kompetencí, ale i základní a klíčovou kvalifikací, která mediální kompetenci rozvíjí a podporuje.“⁷ Není tak zcela bez zajímavosti, že prohloubenému průzkumu internetu jako čtenářskému médiu se věnoval i zatím poslední publikovaný průzkum polský.⁸ Přitom i zde se došlo k velmi podobným závěrům, konkrétně, že silnější uživatelé internetu jsou i silnějšími čtenáři, že výrazně silnějšími „internauty“ jsou lidé mladí (ze všech polských uživatelů jich 50 % tvoří lidé pod 30 let). Velmi výrazně se prosazuje ta role internetu, která se týká nabývání knih. Polský průzkum ukázal, že uživatelé nejglobálnějšího z globálních médií se na něm chovají výrazně „národně“: preferují domácí vyhledavače, portály, zpravodajské servery i elektronické stránky polských novin. Přitom počet těch, kteří deklarují, že čtou *e-books*, je stále dost nízký (7,5 %). Přece se jenom ukazuje, že internet je čtenářským domovem spíše krátkých textů, nadto i textů více utilitárních (seznamy, návody, zprávy atd.).

Závěry

Výzkum Nadace čtení potvrzuje některé dlouhotrvající (ne-li dokonce neměnné) trendy. Zejména, že klíčovou roli ve vztahu ke čtení hraje vzdělání a že hlavním místem čtenářské socializace je rodina. Dále potvrzuje (řečeno titulem jedné studie svazku), že „kniha už zase neumírá!“ Nenaplní se ani „vize čtení na obrazovce jako ničitele čtenářské kultury“⁹. Tedy: čtení, ba i čtení tradičních (papírových) knih, je na tom reálně o mnoho lépe, než jaké představy o něm ve veřejnosti kolují. I v době internetové revoluce neztrácí na své důležitosti; hledá pouze novou rovnováhu s médii, které do velké míry vstoupilo do jeho druhdy výsošného území. Ano, jde o rovnováhu, nikoli o boj či vytěsňování staršího média médiem novým, o rovnováhu mezi čtením a jinými mediálními aktivitami, mezi čtením papírových zdrojů a zdrojů elektronických. Nejsme svědky konce kultury, ani té knižně-čtenářské, jsme svědky toho, jak probíhá nová dělba kompetencí. Slovy A. Storma: „Gutenbergova galaxie není v koncích, podstupuje však důsažné změny.“¹⁰

⁶ FRANZMANN, B. Selektives Leseverhalten nimmt zu. Lesestudien der Stiftung Lesé im Zeitvergleich. In STIFTUNG LESEN (ed.). *Lesen in Deutschland 2008. Eine Studie der Stiftung Lesen*. Mainz : Stiftung Lesen, 2009. s. 37.

⁷ HRADIL, S. Die Bücher, das Lesen und die Wissenskluft. Berunce, die niemanden überraschen können, aber alle beunruhigen sollten. In STIFTUNG LESEN (ed.). *Lesen in Deutschland 2008. Eine Studie der Stiftung Lesen*. Mainz : Stiftung Lesen, 2009. s. 40.

⁸ Viz pozn. 4.

⁹ KREIBICH, H.–Schäfer. „Lesen in Deutschland 2008“. Hintergründe, Zielsetzungen, zentrale Ergebnisse. In STIFTUNG LESEN (ed.). *Lesen in Deutschland 2008. Eine Studie der Stiftung Lesen*. Mainz : Stiftung Lesen, 2009. s. 12.

¹⁰ STORM, A. Grußwort. In STIFTUNG LESEN (ed.). *Lesen in Deutschland 2008. Eine Studie der Stiftung Lesen*. Mainz : Stiftung Lesen, 2009. s. 6.